

BERECZ ÁGOSTON, Chapters from the Political Life of Names. The Nationalisation of Names and Naming in Dualist Hungary

[Fejezetek a nevek politikai életéből: A nevek és a névadás nemzetiesülése a dualista Magyarországon]¹

Közép-európai Egyetem, Történettudomány. Budapest, 2017. 584 lap

Témavezető: TRENCSENYI BALÁZS. Opponensek: MACIEJ JANOWSKI,
TOMASZ KAMUSELLA, PÁL JUDIT.

Védés: 2017. június 27.

1. Bevezetés. Értekezésem forrásként támaszkodik a föltárt névadási és névhasználati trendekre a nemzeti paradigma terjedésének a parasztság körében végzett vizsgálatához. Azt mutatja be, hogy a rivális elíttek történeti képzelete hogyan tette a neveket a nemzeti „emlékezet helyeivé”, és dokumentálja a dualista magyar állam nemzetépítést szolgáló névpolitikáját. A vizsgálat kerete a román és magyar nemzeti projektek ütközőzónája; a kvantitatív vizsgálatok céljára ez a történeti Erdélyt, valamint Szatmár, Szilágy, Bihar, Arad, Krassó-Szörény és Temes vármegyét foglalja magában.

2. A személynevek nemzetiesülése

2.1. Ősi maszkok mögött: nemzetiesült névadás. A korcsoportjaik 0,5–1%-át képviselő érettségizők adatait tartalmazó, KARÁDY VIKTOR és munkatársai által összeállított adatbázis lehetővé teszi a „nemzeti nevek” konjunktúrájának nyomon követését társadalmi és területi bontásban. Ez a nemzeti romantikából táplálkozó hullám más-más időben indult a három (magyar, szász és román) nemzeti elitben, de a kiegyezéskor a román és az erdélyi szász értelmiség már több mint felerészben latin, illetve ógermán nevet adott gyermekeinek. Míg azonban a református magyaroknál a századfordulóra szinte kiegyenlítődött a társadalmi osztályok közötti különbség, és lassanként a román paraszttok is megbarátkoztak a latin nevekkel, a szász paraszttok között marginálisak maradtak az ógermán nevek.

2.2. Fordíthatóság és kölcsönzés. Az elíttek még habitusszerűen igazították a nyelvi kontextushoz keresztneveiket, de már föltűnt egy ellentétes norma is, amely a keresztnev nemzeti formáit egyedinek és lefordíthatatlannak állította be. Úgy tűnik, a fordítás gyakorlata a latin nyelvű diglossziából eredt, és a parasztságban nem vert gyökeret.

2.3. Floreá-kból Virág-ok: a keresztnevek állami szabályozása. Az állami anyakönyvezés 1894-es bevezetésekor a kormány előírta a magyar keresztnevek hivatalos használatát, segítségképp pedig összeállította a nem magyar keresztnevek magyar megfelelőinek jegyzékét. A fejezetben föltárom a folyamat menetét, szereplőit, a törvény

¹ A 2.2. és 2.3. alfejezet némileg átdolgozott változatára l. BERECZ, ÁGOSTON 2016. *Floreas into Virágs*: State Regulation of First Names in Dualist Hungary. *Austrian History Yearbook* 2016: 107–127.

alkalmazását, és elemzem a JOANNOVICS GYÖRGY által a román nevek számára meghatározott, a helységnev-magyarosításokhoz képest konzervatív hivatalos formákat. Az intézkedés előre nem látott következményeként a román papság ezután magyarosíthatatlanságukra hivatkozva népszerűsítette a latinos román neveket, amelyek így „nemzeti” konnotációjuktól független önértékre tehetek szert a hívek szemében.

2.4. Családnevek: kinek kellenek? Az, hogy az elitek esszenciálisan nemzetit és az ősidőkkel összekötő kapcsot kerestek a parasztság családneveiben, szembeszökő ellentétben áll a másodlagos jelentőséggel, amellyel ezek a többségükben viszonylag új keletű nevek bírtak viselőik, különösen a román parasztság számára.

2.5. Nyelvi érintkezés útján keletkezett családnevek: az eredetük. A fejezetcím-ben szereplő terminust alkalmi gyűjtőfogalomként használom azon különbség megragadására, amelyet a kortárs szereplők láttak egyes névviselek anyanyelve és a családnevük nyelvi eredete között. Minden releváns nyelvpárra kitérek ugyan, de a fejezet fő állítása mégis az, hogy a román ortodox és görög katolikus vallásúak mintegy 15%-a által viselt „magyar” családnevek többsége nagyobb valószínűséggel ment vissza kölcsönzön alapuló ragadványnévre, magyarból kölcsönzött becéző névalakból képzett apanévre, magyarok vagy (papi családoknál) szemináriumi tanárok általi névadásra stb., mint – ahogy a magyar írástudók egy része vélte – a családörténetben bekövetkezett nyelvcsere. A magyarországi románok további kb. 5%-a viselt olyan családnevet, amelyeket a bennük rejlő egyházi nevek hasonló alakja, a közös szláv eredet vagy egyszerű homofónia tehetett „magyarrá”.

2.6. Nyelvi érintkezés útján keletkezett családnevek a politikai közbeszédben. A „magyar” családnevek állandó érvként szolgáltak az „elsüllyedt magyarság” toposzához, amely a román parasztságot elrománosodott egykori magyarokként leplezte le, de a családnev etnikai indexikalitásában való hit politikai karaktergyilkosság-kísérletekhez is muníciót nyújtott. A román értelmiség eközben vagy a létező román családnevek újlatin rokonságát kereste, vagy a magyar erőszakot vádolta a háromelemű névrendszer eltűnéséért, amelynek egykori létét az újlatin folyamatosság dogmája követelte meg.

2.7. Nyelvi érintkezés útján keletkezett családnevek a román elitben: szorongás, majd felszabadultság. A családnev-románosítások (vagy latinosítások) század közepi divatjának hátterében a latinista nyelvi ideológia és a „méltatlan” családnevek miatti szégyen állt, és a hullám a zsunimista fordulatot² követően az adminisztratív korlátoktól nagyjából függetlenül ült el. A továbbiakban mindhárom nemzeti elit toleránsan viszonyult saját csoportja családneveinek nyelvi eredete iránt, ami éles ellentétben állt a mások családneveivel szemben tanúsított érzékenységgel.

2.8. Hogyan írjuk le nevünket a leghelyesebben? A cirillről a latin betűkre, majd csakhamar egy etimologikus helyesírásról egy fonémikusra való átállás bizonytalanságot

² A jászvásári Junimea kör az 1860-as években sikeresen népszerűsítette a spontán nyelvi fejlődés eszméjét és rehabilitálta a beszélt népnyelvet, ezzel a Román Királyságban maga alá temetve a latinos nyelvi reform programját.

okozott a román családnevek írásában. Ez megnehezítette a román értelmiség dolgát, amikor a hangjelölés érvényes elveit nemzeti szimbólumként igyekezett elfogadtatni, és tiltakozott a magyarra való átírás átpolitizálódó gyakorlata ellen.

2.9. A családnév-magyarosítás dimenziói. KARÁDY VIKTOR és KOZMA ISTVÁN megállapítása a románságnak/román eredetűeknek a névmagyarosító mozgalomban való alacsony részvételéről nem igényel különösebb korrekciót, bár kimutatom, hogy az erdélyi szászokét így is felülmúlta. Még a prominens „magyarbarátok”/„renegátok” sem magyarosították családnevüket. Értelmezni próbálom a szinte mitikus szerepet, amellyel a román történeti emlékezet ennek ellenére fölruházta a témát. A román felekezetű és a román nevet magyarosítók teljes prozopográfiájából különválasztottam a jelzetten állami alkalmazottakat. Körükben az 1898-as év kiemelkedő volta még sokkal hangsúlyosabb, mint általában, ami a spontán késztetések hiányára utal. A többiek jellemzően magyar többségű környezetben éltek, maguk vagy gyermekeik magyar felekezetűek voltak, így esetükben a névváltoztatás az intergenerációs asszimiláció záróaktsusa lehetett, bár sok volt közöttük a diák is.

3. A városszövet mint írható felület

3.1. Minek bibelődjünk utcanevekkel? Újdonságuk ellenére az emlékeztető közterületi nevek voltak a korszak legmindennapibb, százsámra előforduló emlékművei. Vizsgálatuk, pláne összehasonlító vizsgálatuk máig mégsem indult meg a kelet-európai, és egyébként az angolszász történeti nacionalizmus kutatásban sem. Az ún. Critical Place Names Studies föltevésai alapján érvelek az emlékeztető utcanévadás forrásként való használata mellett.

3.2. Emlékeztető utcanévadás szerte a földtekén. A kettős monarchia ausztriai felében fekvő nyelvileg vegyes, vitatott nemzeti hovatartozású városok emlékeztető névadását összehasonlítom Európa más hasonló színtereivel, az új balkáni nemzetállamokkal, és mindezeket a tengeren túli gyarmatbirodalmak városaiban adott nevekkal.

3.4. A dualista Magyarország emlékeztetpolitikája. Milyen tényezők befolyásolták a névadókat, a történeti emlékezet mely rétegeiből, dimenzióiból merítettek, és mekkora volt az átfedés az egyes városok névanyaga között? Különböztek-e a névadás stratégiái a nemzetállami központban és a periférián? Mekkora terük nyílt az önreprezentációra a magyar nemzetállami projekttel szembenálló városi eliteknek? A válaszokat a vizsgált terület és az Alföld lehetőségig teljesen új utcanévanyaga alapján keresem, és igyekszem bepillantást nyerni az új utcanevek befogadásának folyamatába is.

4. Jelzőkarók a föld felszínén: a helynevek politikuma. A század kelet- és közép-európai nemzeti tudósai és aktivistái a helyneveket különös tétellel ruházták föl a tér szimbolikus birtoklásáért vívott küzdelemben. Javasolt etimológiáikat a nemzet őshonosságának vagy legalábbis előidejűségének a bizonyítékaiként és századokon átívelő egységének szimbólumaiként tárgyalták. Elvárássá vált a nemzeti tér névalakjainak a nyelvi és a névrendszerhez való illeszkedése is, és pedig a hangtani jól formáltságon túl gyakran szemantikai átláthatóság vagy a névkészlettel való párhuzamok formájában.

4.1. A prioritásverseny. Helynévszármaztatásait már a humanista etimológia kései képviselői is (a fejezetben BENKŐ JÓZSEF és NICOLAE STOICA) őstörténeti konstrukciókhoz kapcsolták, ezeket azonban még nem a modern nacionalizmusok logikája alakította. A nemzeti romantika a 19. század közepén szélsőségesen spekulatív helynévetimológiákkal jelentkezett, a magyar térfélen a „gyöknyelvészet” és a közel-keleti párhuzamok, a románoknál a latin származtatások, majd a gyöknyelvészettel analóg pánkeltizmus mezében. A kiegyezés körül debütáló nemzedék honosította meg a korszerű összehasonlító nyelvtudomány módszereit, hogy azokat rögtön a román nyelv külső történetéről ROBERT RÖSLER által kirobbantott vitában hasznosítsák. A teljes korszakon átívelő vita az egyik vagy másik nyelv történeti elsőbbségét igazolni hivatott helynévetimológiák ürügyén többé-kevésbé leplezetlenül a politikai legitimitációról szólt. A mikrofilológia eszközeivel, a szerzők nézőpontja felől, de kritikusan vizsgálva RÖSLER, HAȘDEU, XENOPOL, HUNFALVY PÁL, DIMITRIE ONCIUL, valamint a szászok gót eredetmítoszáat följújtó JOHANN WOLFF és mások helynévetimológiáit kibontakozik a tág játéktér, amelyet a rendelkezésükre álló adatok és a nemzetközi tudományos élet nyilvánossága hagytak a történeti képzelet számára. Külön alfejezetet szenteltek a szerepváltozásoknak, amelyeken a dákok és a szláv etimológiák az egymást követő őstörténeti kombinációkban átmentek.

4.2. Alulnézetből. A PESTY FRIGYES 1864-es kérdőívére érkezett válaszok közeli olvasata arra utal, hogy a helynevekhez kötött közösségi emlékezet ekkor még nem tükrözte a nemzeti mesternarratívák ismeretét. Az értelmezést rendkívül megnehezíti, hogy nem tudni, a lejegyzők mikor és mennyiben szűrték meg a paraszti adatközlők által előadottakat. A nép között valóban elterjedt etimológiák közé ráadásul a községi jegyzők saját spekulációi is vegyülnek, bár még ezek is többnyire egy korábbi paradigma lenyomatai. A román parasztnak tulajdonított **Traian* mikrotoponimák humanista eredetű vándormotívuma mindenesetre biztonsággal cáfolható.

4.3. A helynevek variabilitása. Hogy nehogy olyan kép alakuljon ki, miszerint a mesterséges nevek egységesen használt népi neveket váltottak föl, bemutatom a helynevek társadalmi és szituatív tényezők mentén, egy nyelven belül is létező variabilitását. Ezt a századok óta zajló, a rendszeres kataszteri térképezéssel és helységnevtárakkal a korszakban fölerősödő kodifikáció nem szüntette meg, hanem új alakokkal gyarapította. Ugyanitt tárgyalom még a többnyelvű helynévvariánsokat és használatuk kérdéseit a kiszélesedő nemzeti ellentét kontextusában.

4.4. Hegymászók és egyéb keresztapák. A fejezet központi témája a kibontakozó magyar turisztika helynévadó és magyarosító tevékenysége és harca a bécsi Katonai Földrajzi Intézet ellen, amiért az nagy léptékű térképein jobbra endonim névváltozatokat tüntetett föl. Kitérek arra is, mikor és hogyan kezdődött a határnevek magyarosítása a kataszteri térképeken.

4.5. A nagy toponima-hadművelet. A magyar történetírásba némileg eufemizálóan „helységnevrendezés”-ként bevonult szabályozás és folyamat 19. századi párhuzamai közt megkülönböztetett hely illeti meg a poroszországi helységnevrendezést, amellyel kölcsönösen hatottak egymásra. Korpusztervezési előzményeiként tárgyalom a Szolnok-Doboka és Temes vármegyei átnevezéseken kívül a szórványos egyéb magyarosításokat,

az új helységek nevét és a latin etimológiákat érvényesítő új román neveket, a státusztervezés vonatkozásában pedig fölteszem a kérdést, célhoz ért-e a korszakban a nem magyarul megcímzett küldemény. A Törzskönyvbizottság tevékenysége kapcsán a hangsúlyt az ideológiai szempontokra helyezem, miközben utánajárok a változtatás mellett fölhozott két fő indoknak: mekkora fennakadásokat okozott a többnevűség a postaforgalomban, és milyen arányban újítottak föl okleveles említéseket a régiségből. A nem magyarosítás jellegű átnevezések közül csupán az etnikumra utaló névelem cseréjével, hozzáadásával, elvételével foglalkozom. A területileg erősen egyenlőtlen eloszlású magyarosítások a magyarok ajkán spontán keletkezett helységnévállományhoz képest egy „hiperkorrekt” néveszményt testesítettek meg; a jelentésszerű formák magas aránya mellett a jelentés nélküliekben a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokat fölbonthatták, a magánhangzó-harmóniát az elől képzett illabiális magánhangzókra vonatkozóan is érvényesítették, és a magánhangzók nyíltsága szerint egyfokú ugrásokat igyekeztek létrehozni. A Törzskönyvbizottság iratanyaga a jegyzők és szolgabírók hatalmaskodása ellenére valódi cselekvőként mutatja a községi választmányokat. Válaszaik tovább árnyalják a 4.2. fejezet megállapításait a helynevek politikumáról alulnézetben, és világossá válik, hogy mely érvelési stratégiákkal tudták elkerülni a fölajánlott új helységneveket, esetleg megtartani korábbi nevüket. Végül fölteszem, hogyan jelentek meg a magyar nevek a román és német nyomtatványokban, megvizsgálom az új nevek későbbi utóéletét, és összevetem őket a román korszak átnevezéseivel. (Ezen szempontok és következtetések többsége hiányzik MEZŐ ANDRÁS könyvéből, aki előttem nézte át a vonatkozó levéltári anyagot, és akinek adattára megkönnyítette munkámat.)

5. Dualista Magyarország: kísértethistória. A tulajdonnevek társadalomtörténeti forrásértékét játékosan illusztrálandó, kizárólag az értekezés eredményeire hivatkozva értelmezem újra a vizsgált szintér egymásnak feszülő nemzetépítéseit. Az eredmények több irányba mutatnak, a folyamatokat pedig mindig érdemes a nemzeti kultúrák egymással versengő és egymásra ható, belülről sem egységes és sohasem lezárt sztenderdzációjának dinamikájában szemlélni. Az elemzésből itt csupán a névpolitikát kiemelve, összefoglalóan megállapítom, hogy a szimbolikus névpolitikának szentelt figyelem és az átnevezések átfogó jellege ugyan az I. világháború utáni Európával rokonítják a dualista Magyarországot, az egyes fejezetekben részletesen kifejtett, főleg porosz és görög párhuzamok azonban azt is igazolják, hogy ezek már abban az időszakban sem voltak példa nélküliek. A dualizmus kori magyar névpolitika különös történeti jelentősége abban rejlik a szimbolikus nemzetépítés más eszközeihez képest, hogy általa a magyar állam komoly gyakorlati nehézségeket támasztva avatkozott be a más nyelvű állampolgárok tömegeinek közvetlen, alapvető nyelvi támpontjaiba, és ezzel szándékán kívül ellenállást gerjesztett magá iránt ott is, ahol korábban csak közönnnyel találkozott.

BERECZ ÁGOSTON

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7453-481X>

European University Institute